

DAS DICTADURAS ÁS DEMOCRACIAS LIBERAIS: PROCESOS PSICOSOCIAIS PARA A CONSTRUCCIÓN DO ESQUECIMENTO (*)

Miguel Anxo GARCÍA ÁLVAREZ

Análizase o fenómeno do esquecemento en relación coas experiencias políticas traumáticas, centrándose na experiencia da Transición española. Abórdanse as repercusións que este esquecemento, incorporado á idea de "reconciliación nacional", ten tanto no nivel dos individuos como das colectividades, centrándose naquelas que afectan ós e ás militantes que loitaron politicamente contra a dictadura: hipertrofia de determinadas dimensións persoais en detrimento doutras (o racional, o ideal, o futuro e o sacrificio sobre o irracional, o real, o presente e o lúdico), sociabilidade particular (resultado da magnificación afectiva do elemento de unificación grupal na organización militante), dogmatismo (estilos cognitivos rixidos), identidade 'mono-rol' baseada na condición de militante e externalización da atribución de responsabilidade na dimensión moral (construíndo a súa superioridade moral). Facer unha transición política sobre un pacto de silencio e de esquecemento supón prolongar no presente político democrático liberal o pasado dictatorial. Pero en persoas concretas supón tamén un sufrimento nada desestimable.

1. Introducción.

A transición política da dictadura franquista á democracia liberal actual comezou formalmente no 1976 coa aprobación da Lei de Reforma Política. No 1977 realizáronse as primeiras eleccións democráticas despois de 40 anos e en 1978 aprobouse a Constitución actualmente vixente.

Como se non houbera existido, o pasado desapareceu do presente na dinámica aparente das relacións políticas e sociais. Como se fora froito dunha prohibición non escrita a súa mención era seguida da condea verbal de quen a fixera (xa fora como "nostálgico" ou como "desestabilizador").

A idea de "reconciliación nacional" constituiu o gran manto que ocultou horrores, corrupción e responsabilidades xa non só penais senón tamén políticas. A "nova" España quixo esquecer corenta sombríos anos.

Nos primeiros tempos da nova democracia, a pesar dos esforzos para esquecer da clase política oficial e da maioría da poboación, movementos militares lembraban a presenza do poder do pasado e con iso condicionaban o ritmo dos cambios sociais. Na noite do 23 de febreiro de 1981, por unhas horas, coa totalidade do Congreso dos Deputados secuestrado por unidades militares, volveu a ser corpóreo o que mesmo quería ser negado como pantan-

(*) Extracto da comunicación presentada ó 24 Congreso Interamericano de Psicoloxía celebrado en Santiago de Chile, xullo, 1993. Un resumo deste extracto foi publicado na revista *Inzar*.

ma: a ditadura. Nos tempos inmediatamente a seguir, desarticulada parcialmente a intentona, e entre desactivacións de tentativas menores, os progresos democráticos enlentecéronse, vacilaron, retrocederon. Había medo. Do pasado nada se dicía. Pero o crebacabezas do presente non encaixaba comodamente.

No 1992 un fenómeno sociolóxico editorial sorprende: publícanse diversas obras sobre o falecido ditador coincidentes cos ¡100 anos do seu nacemento!... ¡parecía tan esquecido que ás veces case só era un mal soño!

O 23 de maio de 1993 en plena campaña electoral, o candidato da dereita e aspirante á Presidencia do país acusa ó candidato socialista e Presidente en exercicio de " ...ter vulnerado gravemente ese pacto que se fixo ó traer a democracia a España no que todos diciamos: pasamos páxina e construímos xuntos o futuro "¹ en referencia ó recordatorio feito por Felipe González da traxectoria franquista de Manuel Fraga (actual presidente da Xunta de Galicia).

A democracia española en 1977 naceu sobre un pacto de silencio e esquecemento do pasado ditatorial² e nunca foi recoñecida como un dereito social polos poderosos do pasado réxime senón como unha concesión nun proceso de negociación política. Pero o pasado existe e inesperadamente reaparece como consecuencia da necesidade de comprensión e pervive a través de aparentes absurdos sociais³ e individuais como expresións sintomáticas dun conflito non resolto.

Non foi moito o reflexionado na Psicología Española sobre o fenómeno do olvido en relación coas experiencias sociopolíticas traumáticas nin, polo tanto, sobre as repercusións individuais e colectivas do mesmo.

Neste sentido preténdese dende aquí realizar unha aportación á discusión sobre esta cuestión que unida a outras procedentes de experiencias de cambios sociais e políticos con algunhas características similares á española (é o caso dalgunhas transformacións de ditaduras en Latinoamérica) axude a comprender estes procesos: a súa xeración, os seus efectos...

Como non pode ser doutro xeito as reflexións aquí expostas son parciais: por proceder da particular óptica que ten das cousas unha disciplina científica

1.- Diario EL PAIS, páxina 20, Madrid, 24 /5/93.

2.- É o coñecido como "Pacto Constitucional" que abarcou un arco de forzas que se estendeu dende o Partido Comunista ata o representante político de sectores do franquismo (Alianza Popular). Este acordo político veuse complementado coa Lei de Amnistía Política, que incluíu entre os seus beneficiarios tanto os/as opositores/as antifranquistas condeados por exercer-los seus dereitos civís, como a servidores do réxime que poideran ser acusados na nova democracia de delitos contra as persoas, corrupción, etc. Deste xeito ó tempo que a sociedade celebrou a apertura das cadeas aceptou maioritariamente non esixir responsabilidades para os crimes da ditadura.

3.- Despois de case dezaseis anos sen que se expresara maior interese pola figura do ditador non deixa de ser chocante e ó tempo motivo de reflexión o feito da proliferación de estudos biográficos sobre o mesmo en pleno ano do V Centenario e das Olimpíadas de Barcelona. A sociedade española non resolveu aínda o seu pasado, non elaborou aínda o trauma da ditadura. Agora dende a distancia algo obriga a mirar atrás: é, unha vez máis na historia humana, a combinación da necesidade de comprender (para dar continuidade así á experiencia) e a fascinación do horror.

(a psicoloxía), por realizarse dende unha experiencia persoal e profesional que se encadra nunha opción histórica (a oposición democrática española) e nun proceso particular (a Transición política e a construción da democracia española).

Son tamén limitadas: polo mesmo obxecto deste traballo (os procesos de olvido de acontecementos sociopolíticos traumáticos e a articulación nos mesmos do subxectivo e o obxectivo) e polas limitacións investigadoras e teóricas do propio autor.

2. O esquecemento como proceso constructivo.

Non imos referirnos neste escrito á memoria como proceso cognitivo que sofre unha evolución deficitaria na que se perden contidos de información almacenados.

Falaremos sobre procesos de construción da conciencia dos individuos e as colectividades, do saber sobre o actual e sobre o pasado, como resultado da negación ou elaboración da experiencia mediante a significación concedida á mesma no presente.

Este proceso de construción supón sempre a modificación do acontecido (para negalo ou para resignificalo) e constitúe nese sentido o anverso do esquecemento.

O actual, o lembrado precisa do acontecido, o esquecido.

É así que o esquecemento é tanto un resultado como un constructor activo da conciencia do presente (o actual). É tanto sintomático como sustentador e xerador de síntomas individuais e sociais.

Para o que aquí nos importa, conviría suliña-las seguintes características dos procesos do esquecemento ós que se fai referencia: a diferenza da calidade da pasividade do esquecemento deficitario falaremos dun proceso activo e dinámico, de carácter significativo, permanente e necesario (motivado consciente ou/e inconscientemente e inevitable) e xerado na articulación histórica do colectivo e o individual (entre o psicolóxicamente obxectivo e o subxectivo) e dos intereses e necesidades das dúas ordes (sociopolítica e afectiva).

O esquecemento constrúe, pois, realidades, e nelas reconstrúese el mesmo de novo.

Sen embargo aínda que estamos aludindo a un único proceso xeral articulado de carácter psicosocial deberán distinguirse no mesmo dous procesos ó seu tempo diferenciados pola calidade dos elementos que os constitúen. O primeiro proceso sería o de esquecemento sintomático de carácter defensivo, froito da dinámica de forzas subxectivas, motivado inconscientemente pola necesidade de preservación da integridade posible do suxeito e manifestado polos individuos.

O segundo proceso constituiríao o esquecemento político, de carácter interesado e consciente, froito da relación de forzas sociais, motivado polos intereses obxectivos relacionados coa conservación do poder dentro da sociedade, xerado a través dos procesos de desinformación e manipulación informativa de masas e da falsificación da historia na procura da restructuración cognitiva de grandes grupos de poboación para a produción dunha nova conciencia social que sustente a nova lexitimidade do poder. Neste proceso os medios de comunicación de masas serán o instrumento de uso privilexiado para a construción da nova conciencia.

Pero, como dicíamos, os dous procesos non son independentes senón articulados: as motivacións inconscientes para o esquecemento serán estimuladas polos contidos premeditados das campañas de desinformación impulsadas dende o poder que mobilizarán tanto as máis antigas pantasma colectivas relacionadas co medo e a culpa ante o acontecido como as fantasías de harmonía social, felicidade e progreso unida á "superación" do pasado e á "reconciliación nacional". A necesidade afectiva de grandes grupos de poboación faise coincidente coa nova necesidade do poder dictatorial que impulsará o cambio que satisfaga o seu interese e necesidade actual a través tanto da masiva satisfacción ilusoria da necesidade da maioría da poboación como da continuación da acción represiva selectiva sobre os sectores sociais discordantes.

É así que entre o antes e o agora mediará un abismo, as historias individuais e colectivas fracturaránse e a continuidade perderase. Quen sobreviva consciente a esta marea confrontará un novo motivo de dor.

Nacerá o esquecemento e con el o pasado adquirirá nova forza. Comezará un tempo de síntomas, o lóxico será o absurdo.

Fronte a isto cabería outra opción que dun xeito realista afrontara a tensión propia dos cambios, que asumira de xeito individual e colectivo, corresponsablemente a verdade do acontecido e renunciara á fraxil e ilusoria satisfacción inmediata que procuran as transformacións impulsadas polo poder para a súa aucoconservación. Unha opción que facilitara a maduración persoal e social a través da explicitación dos conflitos latentes, do sinalamento de responsabilidades e da xeración de medios preventivos de evolucións políticas tan monstruosas. Unha alternativa que construíra o presente sobre a verdade dos feitos, a asunción das responsabilidades, a reparación política, humana, moral e material dos danos e a exclusión do espazo público dos responsables e beneficiarios do horror como condición para a posibilidade da disolución do odio e a sólida continuación do progreso social.

Este proceso, a terceira vía de afrontamento dos conflitos psicosociais (neste caso das transicións), é o propio da elaboración resolutiva do conflito e ten o seu punto de partida no recoñecemento do mesmo para poder superalo.

Ten o seu final na conciencia de historicidade das dificultades individuais e sociais e dos medios para superalas. Non elimina a dor pero dalle un sentido e unha utilidade.

3. Militancia: trauma, esquecemento e elaboración.

Foi estudiado o carácter de trauma que teñen as ditaduras⁴. É coñecida a súa condición de situación xeradora de sufrimento crónico colectivo.

As súas capacidades para producir nos individuos temor, incerteza, indefensión, limitación, subordinación, culpa, perda de autoestima, dor... e a súa absoluta e permanente presenza fai das mesmas "situacións totais".

Os individuos vívense a si mesmos e ó mundo a través da ditadura e en relación a ela.

As construcións biográficas das persoas son severamente condicionadas e de entre elas, en particular, destacan as dos/as militantes políticos/as antiditatoriais⁵.

Varias son, nestas persoas, as alteracións que se producirán:

—Hipertrofia de determinadas dimensións constitutivas da persoa en prexuízo doutras (atrofia das mesmas): Privilexio do racional sobre o emotivo, do ideal sobre o real, do futuro sobre o presente, do sacrificio sobre o lúdico...

—Sociabilidade particular: a organización militante constitúese en espazo de sociabilidade alternativa depositaria de expectativas irreais de satisfacción relacional froito da magnificación afectiva do elemento de unificación grupal (militancia). Polas súas características a organización non pode responder a estas expectativas: o vínculo real é da dimensión do racional, o vínculo imaxinado é só unha atribución do suxeito militante. O resultado é unha relación ambivalente e regresiva do militante coa organización: fonte de satisfacción e frustración, á que se lle da todo e se lle demanda todo.

Á súa vez a súa condición militante como único elemento constitutivo da súa identidade (que analizaremos agora), unido á necesaria actitude defensiva fronte á represión, distorsionará as súas relacións afectivas que serán mediatizadas pola angustia da incerteza, a eliminación de dimensións de gran importancia persoal da comunicación confiada á fantasía sobre o descoñecido do outro, a cautela na aproximación interpersoal, a protección dos seres queridos, a subordinación dos motivos e contidos afectivos na relación...

As relacións persoais do militante "paranoidízanse" e baléiranse afectivamente froito das reservas e precaucións que as mediatizan. Isto alimentará aínda máis a relación regresiva coa organización e os riscos de insatisfacción

4.- E. Lira, David Becker, M. Isabel Castillo, 'Psicoterapia de vítimas da represión política baixo ditaduras: un desafío terapéutico, teórico e político', en 'Dereitos Humanos: todo é según a dor coa que se mira', Instituto Latinoamericano de Saúde Mental e Dereitos Humanos- ILAS, Santiago de Chile, 1989.

5.- Na oposición ás ditaduras "a groso modo" podemos distinguir entre grupos opositores militantes caracterizados pola actividade organizada (xerarquizada, disciplinada e constante) dos seus membros, e colectivos de oposición non militante definidos polo uso de diversos sistemas de deslexitimación do poder constituído. Será ós/ás compoñentes dos primeiros ós/ás que nos referiremos aquí.

afectiva insoportable que tenderá a traducirse durante o cambio político en abandono irracional dos propios postulados e posicións e da organización. Sobre iso falaremos máis adiante.

—Dogmatización e rixidez cognitiva: a nitidez dos perfís políticos e humanos das dictaduras, o alto custo da oposición ás mesmas, a fortísima cohesión grupal necesaria nos grupos opositores militantes, a construción exclusiva da súa identidade persoal sobre a condición militante, a carencia de espazos sociais en contextos diversificados para o intercambio de opinións, a estruturación bipolar das alternativas sociais e persoais... crearán as condicións favorables para o desenvolvemento de estilos cognitivos ríxidos, de pensamentos cheos de verdades absolutas, de opcións totais e definitivas, de opcións excluíntes, o que sosteirá a militantes de gran capacidade opositora á dictadura pero escasa capacidade adaptativa e comprensiva das novas situacións de cambio social e cun elevado risco de aillamento persoal e grupal neses procesos.

—A construción dunha identidade persoal "mono-rol", baseada en exclusiva na condición militante, estruturará os intereses, motivacións, actividades, relación, tempo... en función da satisfacción das necesidades da citada condición.

O progreso militante (en capacidades, responsabilidades e acción) será fonte de autoestima, valoración grupal e poder interpersoal en tanto que o contrario será de culpa e desvalorización. O empobrecemento persoal consecuente reducirá a capacidade de resistencia á frustración nos procesos de cambio político e de adaptación ás novas circunstancias.

—Externalización da atribución de responsabilidade na dimensión moral: o militante remite os motivos dos seus actos, feitos con gran risco propio, á satisfacción de necesidades e intereses superiores ós individuais e alleos ós seus propios. Dese xeito constrúe a súa superioridade moral e condeá outras opcións diferentes. Ó tempo os sistemas de adopción de decisións orgánicas nun contexto de disciplina e desinformación interna⁶ reducen a posibilidade de asunción de autorresponsabilidade sobre as súas propias accións (motivos superiores, intereses superiores, decisións superiores implican actos de moralidade incuestionable). É ben coñecido o resultado social dos sistemas organizativos e sociais que se fundamentan moralmente na irresponsabilización dos individuos na realización dos seus actos.

É facilmente deducible o elevado grao de sufrimento e limitación obxectiva ó desenvolvemento e crecemento persoal que conleva unha evolución biográfi-

6.- As situacións dictatoriais, como é obvio, forzan ás organizacións militantes opositoras ó uso de fórmulas e relacións organizativas que reducen e alteran a circulación de información entre os seus membros. O que é fundamental para sobrevivir organizativamente á represión política é, á súa vez, a maior ameaza para o desenvolvemento político e persoal dos seus copoñentes e para o progreso cara á materialización dos seus proxectos políticos democráticos e igualitarios.

ca así condicionada. O trauma do militante condensa con especial intensidade o trauma do colectivo social en situación dictatorial.

Xa se sinalaron as particulares dificultades comprensivas e adaptativas do militante ás novas situacións sociopolíticas e que se manifestan especialmente nas transicións políticas aquí consideradas (das dictaduras ás democracias liberais). O elevadísimo investimento emocional e afectivo feito na oposición á dictadura non se traduce nun rendemento que compense minimamente o sufrimento vivido. A extensión do esquecemento no colectivo social engade máis dor á xa sufrida. O rechazo social ó recordatorio do pasado cuestiona o significado da oposición realizada. A dor demanda esquecemento se non obtén recoñecemento e significado de utilidade persoal e/ou colectiva.

O contexto, aínda que con limitacións, cambia: as organizacións opositoras militantes confrontan o seu proxecto co establecido polo poder e outras organizacións de oposicións non militante.

Importantes compoñentes dictatoriais perduran nun marco de aceptación social e nun clima de non querer saber. Exténdese o esquecemento.

O militante presentará unha importante crise de identidade que porá a proba a súa capacidade de cambio.

A frustración definirá a relación coa organización e proliferarán as atribucións de culpas á mesma polo proceso que persoalmente se está a vivir.

O que na dictadura era funcional xa non o é e comezan os cambios. Tres serán as grandes liñas de cambio que poderán observarse nas persoas militantes políticas de oposición:

—A resistencia ó mesmo evitando a crise de identidade ó conservar inamovibles os elementos de identificación anteriores: organización, xerarquización, análise da realidade, estilo moral... vai acompañada a miúdo do aillamento social cando non da reprobación por manter "o odio e o rencor" ó denunciar coa súa existencia a continuidade do pasado no presente.

—A negación do pasado como forma de afrontamento da limitación do cambio social producido que informa da profundidade da frustración sufrida. Vai acompañada a miúdo dunha redefinición da identidade persoal a través do redescubrimento de todo aquilo abandonado no proceso da militancia que conleva unha reorientación vital cara ó individual e privado concebido en oposición ó público e colectivo.

A experiencia opositora é fonte de desvalorización e autoacusación e fortemente frustrante. A contradición entre a identidade anterior e a actual é intensa e dificilmente soportable, o que leva á radicalidade nas novas opcións e formulacións vitais, conservándose cun emprego invertido os rasgos de hipertrofia selectiva na estrutura persoal, alteración da sociabilidade (reducción drástica ou compulsividade na mesma), dogmatización e rixidez normativa, construción da identidade por exclusión e oposición de alternativas e abuso

da desresponsabilización de si mesmo (victimismo en relación coa organización, a dictadura, ou persoas significativas do pasado).

Sobre este proceso de negación constrúese tamén a reorientación política cara á participación nas opcións que acceden á reforma do reparto do poder, reestruturándose a persoa nese proceso, despois dunha breve crise, dun xeito similar a cando era militante opositor, aínda que con outros contidos. O seu novo interese convertíraa en defensora consciente do esquecemento.

—A adaptación á nova situación dende a continuidade vital a través dun proceso de elaboración da experiencia pasada. Acarretará un período de crise de identidade e posiblemente de elaboración compartida. Vivencia intensa de frustración e derrota. Afrontamento de necesidades descoñecidas ou postergadas. Redefinición de obxectivos, xerarquías, e ritmos persoais, aprendizaxe de novas formas de relación individual e colectiva.

Integración do subxectivo e o social... recuperación do pasado e reestimación do mesmo.

O pasado non se esquece pero non ocupa o presente ó ter sido elaborado e integrado no actual.

Acéptase a súa pegada indeleble incorporada ó curso vital.

O afán activo de cambio e progreso a través da acción política (con novos contidos, métodos e accións) continúa contribuíndo á construción da identidade.

4. Como final.

As transicións políticas das dictaduras ás democracias liberais feitas "á española" ou o que é o mesmo sobre pactos de esquecemento e silencio do pasado conteñen o paradoxo de que prolongan no presente político democrático liberal o pasado dictatorial ó conservaren inalterables os aparatos de dominación construídos por e para as dictaduras, os beneficios e privilexios obtidos inmoralmemente neses períodos históricos e os axentes persoais responsables da existencia de todo iso, pero ó mesmo tempo reclaman e logran a supresión do pasado do escenario da confrontación política e da conciencia individual.

As sociedades xurdidas destes procesos deberán vivir durante décadas (cando menos ata o recambio biolóxico dunha xeración) na ignorancia da orixe dos seus problemas.

Non poderán mirar atrás para entender porque o medo, a incongruencia, a vergoña ou a culpa impediranllo. Engadirán á memoria colectiva motivos para a desvalorización e a humillación e con isto novas razóns para manobras de compensación das feridas no orgullo nacional.

Descoñecedoras dos seus propios erros non saberán evitalos no futuro.

Temerosas da dor abocaranse á súa repetición.

Pero máis importante é que os pactos de silencio prolongan o sufrimento en persoas concretas, aquí e agora.

Sería só unha opinión a valoración negativa sobre estes procesos e as súas posibles consecuencias se os mesmos non estiveran engadindo xa máis injustizas ás cometidas. Mesmo constituirían unha máis das opcións políticas eticamente aceptables se non consentiran no abandono e condea ó silencio de quen coa súa dor aproximou o final das dictaduras.

Abandono e condea feitos a miúdo só para conseguir por uns poucos unha pronta participación no novo reparto do poder e dos seus privilexios.

SUMMARY: The phenomenon of oblivion in relation to traumatic political experiences is analysed based on the experience of the Spanish Transition. The repercussions of this forgetting are approached, incorporating what the idea of «national reconciliation» contains both at an individual and at group level, focussing on those that affect to militants who fought the dictatorship politically: hypertrophy of certain personal dimensions in detriment of others (the rational, the ideal, the future and sacrifice over the irrational, the real, the present, play) a particular type of sociability (result of the affective magnification of group unity in the militant group), dogmatism (rigid cognitive styles), "mono-role" identity based on the condition of militant and externalization of the attribution of responsibility in the moral dimension (construction of his/her moral superiority). To effect a political transition on a pact of silence and oblivion supposes prolonging the dictatorial past in the liberal democratic political present. But in particular cases it also supposes no mean suffering.

PROGRAMA DE FORMACION DE CADROS DE XESTIÓN DA ECONOMÍA SOCIAL

Ofrecemos 7 liñas de actuación:

- 1.- DISTINGUI-LO COOPERATIVISMO.
DISTINGUI-LA ECONOMÍA SOCIAL.**
- 2.- EXERCE-LA AUTOXESTIÓN.**
- 3.- PROMOVE-LAS RELACIÓNS SOCIETARIAS.**
- 4.- MELLORA-LA CAPACIDADE PROFESIONAL E DE
XESTÓN EMPRESARIAL.**
- 5.- EXERCE-LA INTERCOOPERACIÓN.**
- 6.- ANALIZA-LA ORGANIZACIÓN E FUNCIONAMIENTO
DA COOPERATIVA FORMULACIÓN ESTRATÉXICA.**
- 7.- CURSO AVANZADO DE FORMACIÓN DE CADROS
DE XESTIÓN DE EMPRESAS DA ECONOMÍA
SOCIAL**

Cada programa poderá ser desenvolvido na EUEE de Vigo ou ben en calquera outro local axeitado que aporten os interesados.

Tódolos cursos serán valorados segundo un cuestionario de seguimento. Sobre as bases destes cuestionarios levarase a cabo unha readaptación do programa formativo.

O seguimento do curso será recoñecido mediante o oportuno Diploma acreditativo.

ASOCIACIÓN PARA A ECONOMÍA SOCIAL

EUEE - Universidade de Vigo

Consellería de Traballo

Apdo. 5.172 de Vigo - Teléf. (986) 81 37 07 - (986) Fax 81 37 46